

Ziya Gökalp

İsmayıl Hakkı BALTACIOĞLU

Emekli Terbiye Profesörü

Ziya Gökalp sosyoloji biliminin kurucusu olan Emile Durkheim'dan sonra yetişen en büyük sosyologlardan biridir. Sosyolojinin biyo-psikolojiye karşı tam istiklalini sağlamak için sonuna kadar çalışmıştır. En büyük başansı sosyoloji metodolojisinde göstermiştir. Gökalp'ın değerine göre bilim dünyasınca tanınmış olmaması yazılarını hep türkçe yazmasından, bir de ün salmak için yaratılmış olmamasındandır. Son derece kapalı, sıkılgan, çekingen bir insandı.

Sağ iken anlaşılmadı. Öldükten sonra da unutuldu denemez. Ancak yine de tam, dosdoğru anlaşılmadı. Sağ iken onu milliyetin peygamberi, milliyet feylesofu, milliyet devrimeisi tanıyanlar oldu. Gerçekten Gökalp milliyetin eşsiz bir sosyoloğu idi. Bu kadarı da adının sonsuzlaşması için yetici idi.

Kollektif düşünce dediğimiz kamu düşüncesi ölçü nedir bilmez, insanı ya tanırlaştırır, ya da şeytanlaştırır! Batırır da, çıkarır da! Mücerret tipler üzerinde düşünür, müşahhas nedir bilmez. İyilikde de, kötülükde de *absolu*'yü, mutlak'ı arar. Onun için adamı olduğu gibi düşünmez, kafasının aldığı gibi düşünür. Kamu düşüncesi bilim düşüncesi değildir.

Olduğu gibi Ziya Gökalp, öldürdüklerinden oldukça ayrı bir insandır. Kamu onu büyük inancın adamı olarak tanırdı. Oysaki o her bilim adamı gibi hem inanan hem de işkillenen insandı. O, en yüksek insanlık duygularına gönül verir, hem de tutkularından kendini kurtaramazdı. Niçin? Çünkü o da insandı, bütün insanlar gibiydi.

1908 Meşrutiyet inkılabından beri bir türlü içinden çıkılamayan bir *teceddüt*, yenileşme meselesi vardı. Bu mesele köklerini Tanzimat'tan önceye kadar batırıyordu. Hele konuya tarihei gözüyle bakılınca Fatih, Bevizat II devirlerine kadar uzanmak gerekiyordu. Tanzimat, Şinasi, Namık

Kemal, Abdullah Cevdet,² hep bu yolun yüksek tepeleri idi. Gökalp ise bu yolun en son, en aydınlık tepesi idi.

Gökalp'ın Türk fikir tarihindeki rolü Bacon'un, Descartes'ın insan düşüncesi tarihindeki rolüne benzer. Onlar nasıl Ortaçağ artığı olan *prénotion* mahiyetindeki düşünceleri atıp Yeniçağın tarlasını temizledilerse, Gökalp da medrese artığı olan düşünceleri atıp Türkiye'de sosyal bilimlerin tohumlarını atmaya yarar bir düşünce tarlası meydana getirmiştir. Türk düşüncesini Mektebi Tıbbiye'nin maddeciliğinden, Buchner'den, Nietzsche'den, Felix le Dante'den, Gustave le Bon'dan sızıp gelen tekcilik akımlarından kurtaran, yalın, mücerret, matematikçi akıl yerine *objet* aklı koyan, böylelikle Türk sosyal düşüncesini kulluktan, kölelikten kurtaran odur. Türk milletinin orijinalliğini, kişiliğini tarih belgelerle belirten yine odur.

Ziya Gökalp'ın bilim bakımından yurduna yaptığı hizmet nedir sorusuna doğru olarak karşılık verebilmek için ondan önce Türkiye'de bilim anlayışının ne olduğunu hatırlamalıyız. Tanzimat'tan bu yana, Abdülhamit II. devrinde bilim anlayışı Mühendishane'nin, Mektebi Tıbbiye'nin anlayışından daha ileri gitmiyordu. Bu okullar kendilerine düşen bilim, teknik görevlerini yapıyorlar, ancak, bu konuların metodolojisi ile hiç uğraşmıyorlardı. Hele cemiyet konusundaki çalışmalar Montesquieu'nün tarih felsefesinden, Gustave le Bon'un ideolojisinden pek ileri gitmiyordu. İşte tam bu kuraklık, kırsırlık devrinde Gökalp'ın bilim, metod anlayışı gökten inen rahmet gibi imdada yetişti. Gökalp İstanbul Darülfünunundaki içtimaiyat dersleri ile, dergilerdeki, gazetelerdeki makaleleri ile, ufak broşürleri ile yurduna pozitif bir bilim anlayışı getirdi. Hem de zamanına göre açık, kesin, sıkımyan, usandırmıyan bir dille bunları yaydı. Gökalp'ın kafalarda yaptığı bilim anlayışı devriminin en çıkıntılı noktaları şunlardır:

Bilimin görevi tabiattaki olayları kendinden bir şey katmıyarak, olduğu gibi, *objektif* olarak incelemektir.

Her bilimin ayrı, kendine mahsus başka bilimlerin konularına karışmıyan bir konusu vardır.

Bilim konuları başlıca üç bölüme ayrılır: Fiziko-şimi, biyoloji, sosyoloji. Bu konular birbirinden apayrı tabiatta olan gerçeklerdir.

Bilimin görevi konusu olan gerçekleri tanımlamak, sonra bunları temelli karakterlerine göre, bölümlemek, sonra da bu gerçeklerin kanunlarını bulmaktır.

Sosyal hâdiseler ne fiziko-şimi, ne de biyoloji kanunları ile açıklanamazlar. Cemiyeti yöneten ayrı kanunlar vardır.

Milliyet ırk birliği değildir. Kültür birliğidir. Kültürü bir olanlar bir millettendir. Kültürü ayrı olanlar ayrı millettendir.

Emile Durkheim gibi Gökalp da cemiyette iki türlü gerçek buluyor: hars ile medeniyet. Hars dediği bizim şimdi kültür dediğimizdir. Medeniyet de *civilisation*'un karşılığıdır. Gökalp'a göre hars bir milletin mahıdır, bir millete göredir, milletten millete değişir. Dil, ahlâk, âdet kaideleleri, güzel sanat anlayışı, efsaneler, masallar, atasözleri, halk oyunları, gibi değer konularıdır. Milletleri ayrı millet yapan bu gibi orijinâl değerlerdir. Kültür milletin özü demektir.

Medeniyete gelince, bu cemiyetin değer hükümleri ile, bir alakası olmıyan, ekonomi, ziraat, ticaret, endüstri, bilim, fen, metot gibi objektif, akılla mantıkla ilgili olan gerçek hükümlerdir. Medeniyet yalnız bir millete mahsus değildir. Milletten millete, kavimden kavime geçebilir. Medeniyetin değer hükümleri ile, milli duygularla hiçbir ilişiği yoktur. Medeniyet cemiyetlerarası bir varlıktır. Sözün kısası, medeniyet teknik işidir. Onun için güzel sanatların varlığı, bir kültür varlığı olmakla birlikte, tekniği bir medeniyet varlığıdır. Kültür ile medeniyet arasında yalnız mahiyetleri bakımından değil, doğuşları bakımından da ayrılık vardır. Kültür kendiliğinden doğar. Onun doğumu şüursuz olur. Medeniyete gelince, onun doğuşu bunun büsbütün tersinedir. Medeniyet akılla, mantıkla araştırılarak bulunur, yapılır. Kültür doğma, medeniyet yapmadır.

Gökalp'a göre hars millîdir, medeniyet beynelmileldir. Milletlerin yaşayışında üç yönelge vardır: "Millet, ümmet, medeniyet". Bu üç yönelge şeniyet, gerçektir. (Türkler millet olarak ahlâkta, zevkte Türklüğe, medeniyette Avrupa'ya, dinde islâm ümmetine yönelmelidirler.)

Gökalp "Millet Nedir?" başlığı altında yazdığı çok olgun bir yazıda önce ırk, kavim, ümmet, halk, devlet terimlerini kesin olarak birbirinden ayırıyor. Irk, *race* biyolojik bir terimdir. Anatomik tipleri anlatır. Kavim, *ethnie* karşılığıdır. Kavim dilde ortak olan insan topluluğu demektir. Ümmet *église* karşılığıdır, milletlerarası bir dini taşıyan milletlerin topudur. En olgun kavimler bir kavim dini, bir kavim devleti, bir kavim medeniyeti olanlardır. Bir kavmin kişiliğini yitirmesi bu üç tesirin baskısıyla olur. Bunlar arasında dilin yitirilmesi kavim kişiliğinin yokolmaya başladığını gösteren bir belgedir. Bir kavmin millet oluşuna gelmesi de kendi diline

kavuşması ile anlaşılır. Çünkü millet demek ümmet dini ile ümmet medeniyetinin tesirlerinden kurtularak kendi kişiliğine kavuşan bir cemiyet demektir. Bu kavuşma işi de kendi diline kavuşma ile başlar. Millî dilin doğması saltanatların, ümmet dininin çözülmesiyle başlar. Reforma, ümmet dininin çözülmesi demektir. Millî dilin canlanması da reforma ile başlamıştır. Milletler ümmet dinine, ümmet devletine, ümmet medeniyetine girerek millî kişiliğini kaybediyorlar. Sonra da bu üç varlıktan kurtularak kendi millî varlıklarına kavuşuyorlar.

Gökalp'in bilimde getirdiği anlayış yeniliklerini özetledikten sonra onun tenkit edilebilecek bir kaç anlayışı üzerinde de durmak isterim. Benim maksadım büyük ilim adamının, yakın dostumun yanıtlarını göstererek onun değerini eksiltmek değil, Türk bilim anlayışına bu denli yararlığı görülen bu büyük adamdan sonra bize düşen bilim vazifelerini aydınlatmaktır.

Gökalp milliyet gerçeğini tanıyor, hem de tanıtıyor. Bu gerçeğin etnik, biyolojik bir gerçek olmadığını, geniş anlamıyla ruh gerçeği olduğunu da belirtiyor. Milliyet gerçeğini tanımlamaya gelince, ona önce "din birliği, dil birliği" diyor. Sonra bu tanımlamadan vaz geçiyor, ona "kültür birliği" diyor. Gökalp'in kültürden ne anladığını biliyoruz. Onca kültür milletin, daha geniş söyliyelim, cemiyet denilen ruh varlığının şuurunda yaşayan değer hükümleridir. Gökalp'in bu kültür sözünden anladığı dil, ahlâk, sanat gibi değerlerdir. Şimdi gerçeğin kendisine, tabiatla olmakta olana bakalım. Millet birliği Gökalp'in dediği gibi, kültür birliği midir, değil midir? Eğer milliyet bir kültür birliği ise, nasıl bir kültür birliğidir? Ruslarla, Polonyalılar aynı kültürden olmakla birlikte aynı milliyettendirler. İngilizlerle Amerikalılar da öyledir. Buna karşı aynı kültürden, hattâ aynı ırktan olmakla birlikte aynı millettten olan toplumlar da vardır. Fransızlarla İsviçreliler, Belçikalılar gibi. Türkler arasında da ayrı dinden olan Karaim Türkleri, Gagavuz Türkleri, Yakut Türkleri, gibi. Şimdi bu "ayırıcı kültür" ile "birleştireci kültür"ün görev başkalığı nereden geliyor? Bence kültürün iki türlü oluru. Sosyal tipten sosyal tipe değişen kültür, sosyal tipten sosyal tipe değişmiyen kültür. Bu ikinciye kültür demeyip "gelenek" (*tradition*) diyorum. Gelenekler kültürün en köklü, en temelli olan soyudur. Bitkilerdeki gövde biçimi, fıkralı hayvanlardaki belkemiği gibi. Gelenekler zamanla, mekânla, iklimle, sosyal tiptle değişmezler. İşte yukarıda örnek olarak verdiğim milletleri millet yapan kültürlerinin ayrılığına karşı geleneklerinin bir olmasıdır. Aynı olmalarının nedeni de kültürlerinin bir olmasına karşı geleneklerinin ayrı

olmasıdır. İşte onun için yine Gökalp'm açtığı yoldan yürüyerek onun milliyet anlayışını tam anlamıyla aydınlatmak, kesinleştirmek istersek milliyet "gelenek birliğidir" demeliyiz.

Bunları söyliyerek millet gerçeğinin bir gelenek gerçeği olduğunu ilk olarak benim sezdiğimi ileri sürmek istemiyorum. Hattâ Gökalp için de gelenek gerçeğini sezmemiş denemez. *Küçük Mecmuâ*'daki bir yazısında anlattığına göre gençliğinde geçirmiş olduğu milliyet buhranından kurtulması şöyle olmuştur: Kürtçeyi de türkçe gibi konuştuğu için ben Türk müyüm, Kürt müyüm diye bir ic tartışmasına tutuluyor. Sonunda Türk olduğuma inamıyor. Çünkü konuştuğu kürtçede erkek, dişi kelimeler diye cins ayrılığı yoktur, asıl kürtçede ise kelimeler arasında bu cinslik ayrılığı vardır. Ozaman kökünün Türkte olduğunu anlıyor, hem de sonra en büyük türkçü oluyor. Gökalp'm üzerinde durduğu dilin cinsliliği gerçeği bir dil geleneğidir. Öyle kestiriyorum ki, eğer Gökalp daha yaşasaydı, "kültür birliği" diye tanımlamak istediği milliyet gerçeğine, o da benim gibi, "gelenek birliği" diyecekti.

Birinci Cihan Harbi içinde yayımlanmış olan Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası'nda rahmetli Ahmet Hikmet Müftüoğlu da yemekler konusunda yazdığı orijinal bir yazıda yemeklerin millettten millete değiştiğini, onun için yemeklerin milliyeti ayıran gerçeklerden biri olduğunu ileri sürmüştü. Demek oluyor ki toplumların yaşayımında kalıcı ve ayrıncı bir değer olarak tanıdığımız gelenek değeri ötedenberi sezilen bir gerçektir. Ancak, şimdiye kadar yapılan milliyet tarifleri kültürün bu değişmeyen değerini ele alacakları yerde genel olarak kültürü ele almışlardır.

Gökalp'm sosyolojisinde karanlıkta kalan noktalardan biri de din anlayışıdır. Bu alanda benim en çok dikkatimi çeken anlayışı dini milliyetin dışında milletlerarası, bir ümmet kurumu olarak anlamasıdır. Nasıl ki "Türk milletindeniz, islâm ümmetindeniz, Avrupa medeniyetindeniz" sözündeki millet, ümmet ayrılığı bunu gösterir.

Demek oluyor ki Gökalp'm anlayışında milliyet birliği dışında kalan, ayrıca bir ümmet vardır. Bundan başka *Tanin* gazetesinde hilâfet makaleleri ayrıca bir ümmet dilinin gerekliliği üzerine yazdığı yazılar milliyet dışında bir islâm ümmetçiliğinin gerekliliğine inanmış olan bir insanıktır. Ben Gökalp'm bütün bu düşüncelerini tabii, samimi, bir dereceye kadar da zarurî buluyorum. Ancak, daha çok inandığım şey gerçeğin kendisidir. Bence din milliyet dışında varlığını sağhyan bir gerçek değildir. O da dil gibi, sanat gibi, milliyetin yapıcı etkenlerinden biridir. Dinsiz milliyet olamıyor. Milliyetsiz din de olamıyor. "Nasıl olur da din dil gibi, sanat

gibi, milliyetin müessirlerinden biri olabilir, din ümmet kurumudur, milletlerarası bir kurumdur denilebilir?" Bu anlayışa karşı şunu diyebilirim: Ümmet devri için bu düşünce yerindedir. Millet devri için hiç de doğru değildir. Çünkü ümmet devrinden çıkıp millet devrine ulaşmış olan bir millet, dilde, sanatta, ahlâkta olduğu gibi, aynı din içinde ayrı bir din anlayışına da ulaşır, böylelikle ümmet ortaklığından ayrılır. O zaman din de, milli dil, milli sanat gibi, milletin hür bir kurumudur. 'Amerika'da Amerikalıların protestanlığı ile negroların protestanlıkları arasındaki ayrılık buna örnektir. Konunun daha çok aydınlanması için şunu da söyleyeyim ki din, birçoklarının sandığı gibi, sınırlı inançlardan, hiç değişmeyen, tapınaklara kapanmış törenlerden ibaret değildir. Din kamu yaşayışının her yanını sarmış olan değerlerden bütün kıvılcaklarına kadar sokulan oluşlardan ayrı değildir.

Konuşmamı bitirmeden önce Gökalp ile ilgili bir kaç hatıranın üzerinde durmak istiyoruz. "Gökalp bir bilim adamı olduğu halde neden bir politikacı gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde çalıştı? diyenler vardır. Şimdiye kadar bu düğümü çözen olmamıştır. Benim burada anlatacağım olay bu düğümün çözülmesine yarıyacaktır: Birinci Cihan Harbinde Kâtibi Umumisi bulunduğum Milli Talim ve Terbiye Cemiyetinde Gökalp'la konuşuyorduk. Rahmetli Nüzhet Sabit de orada bulunuyordu. Gökalp'ı iğneleyip duruyordu. Nihayet onun İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinde çalışmasını tenkit etti. Gökalp da şunu dedi:

— Ben politikaya politikacıların fenalıklarını tahdit için girdim.

Gökalp'ın doğru söylediğinin bir belgesi şudur. O devirde İstanbul Üniversitesi'ne Maarif Nezareti yönünden, ne doğrudan doğruya, ne de dolayısıyla hiçbir müdahale yapılmamıştır. Bu üniversite İttihat ve Terakki devrinde bilim muhtariyetini kayıtsız, şartsız olarak kullanmıştır. Bu durumu sağlamakta Merkezi Umumî üyesi olan Gökalp'ın rolü büyük olmuştu.

Gökalp tartışırken son derece sakınır, büyük bir genlik, genişlik gösterirdi. Onun bir konu üzerinde tartıştığı, çektiği insanla kavga ettiği görülmemiştir. Birinci Cihan Harbinde benim Kâtibi Umumisi bulunduğum Milli Talim ve Terbiye Cemiyetinin Binbirdirek'teki merkezinde Mehmet Emin Erişirgil yönünden verilen "terbiye diniye" konulu konferansın tartışması yapılıyordu. Dinleyiciler arasında Gökalp'ın bu konferans dolayısıyla ileri sürdüğü lâiklik düşüncelerine dayanamayanlar vardı. Bunlar arasında gazeteci Ali Şükrü Bey kendisine şiddetle hücum etti. Hemen bir kavga çıkmak üzere idi. Araya girdim:

— Fikre, içtihadı saygı göstermek vazifemizdir. dedim. Kısaca, biraz daha konuştum. Yatıştır gibi oldular. Gökalp kürsüye geldi. Şu sözleri söyledi:

— Bu heyecan pek tabiidir. Tabii görmeliyiz. Çünkü bu heyecan din gibi mâşeri vicdanın en mukaddes bir hissinden nebean ediyor...

Bu sözlerden sonra ortalık büsbütün yatışmıştı. Tartışma hiç aksama-
dan sonuna kadar sürüp gitmişti.

Gökalp sürgünden yeni gelmişti. Ankara'da Belediye Bahçesi'nde her gün buluşurduk. Bir gün kendisine sordum:

— Malta'ya sürülünce meyus olmadınız mı?

Gökalp bana şunu dedi:

— Emel başka, mefkûre başka!